

In deze rubriek gaat het om verhalen over en/of reflecties op de ervaring met methodische, praktische, politieke, morele en wie weet esthetische problemen waar onderzoekers in de praktijk mee te maken krijgen. Redacteurs voor deze rubriek zijn Griet Verschelden: griet.verschelden@ugent.be en Anneloes van Staa: a.van.staa@hro.nl.

Tussen vertrouwen en wantrouwen: relaties met respondenten. Methodologische overwegingen in onderzoek naar sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen

Marguerite van den Berg

In 2005 en 2006 deed ik gedurende anderhalf jaar een studie naar het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen in Delfshaven, een ‘achterstandswijk’ in Rotterdam. Daarbij zocht ik naar de rol van de constructen gender, etniciteit en klasse in de vorming en de effecten van sociaal kapitaal. Sociaal kapitaal vatte ik op in de traditie van Bourdieu als het netwerk van de vrouwen, maar vooral ook de hulpbronnen die zij uit hun netwerken kunnen mobiliseren. Het doel was om niet alleen netwerken en hulpbronnen in kaart te brengen, maar echt uitspraken te kunnen doen over de mechanismen van sociaal kapitaal en vooral ook hoe in- en exclusie plaatsvindt (zie Van den Berg, 2007).

Gedurende het onderzoek zocht ik naar perspectieven en methodologieën die recht zouden doen aan de complexiteit van de levens van Marokkaanse vrouwen in Rotterdam. Omdat ik graag een genderperspectief wilde toevoegen aan dominante benaderingen van sociaal kapitaal om te laten zien hoe sociaal kapitaal voor vrouwen anders werkt dan voor mannen, was ik gedwongen verschillende methoden tegelijk te gebruiken. In dit artikel wil ik ingaan op deze methodologische overwegingen en in het bijzonder de methodologische gevolgen van een genderperspectief en het gebruik van feministische theorievorming. Ik zal betogen dat de invloed van de sociale positie van de onderzoeker op het onderzoek zelf onderwerp van reflectie dient te zijn, zeker in kwalitatief onderzoek.

Om dat te kunnen doen zal ik in de volgende paragraaf globaal de aanpak van het onderzoek bespreken en de combinaties van methoden die zijn gebruikt. In de derde paragraaf ga ik in op de invloed van mijn persoon en mijn sociale positie op het onderzoek. In de vierde paragraaf bespreek ik overwegingen in het onderzoek aangaande mijn relatie met respondenten en andere betrokkenen, waarna ik besluit met een korte concluderende paragraaf.

Aanpak onderzoek

Ik woon sinds 2000 in de Rotterdamse deelgemeente Delfshaven; eerst in het Nieuwe Westen en later in de wijk Middelland. Vanuit deze basis en mijn bekendheid met de wijken kon ik makkelijker mijn veldwerk opzetten. De betrokkenen in dit onderzoek, dat

wil zeggen geïnterviewden en betrokkenen bij participerende observatie, zijn benaderd op verschillende manieren. De sneeuwbalmethode, vaak ingezet in kwalitatief onderzoek, is niet gebruikt, omdat al gauw bleek dat de vrouwen van dit onderzoek niet erg bereid waren hun netwerk ter beschikking te stellen van mijn onderzoek. Sterker, het was voor hen vaak van belang dat hun familie niet wist dat zij eraan deelnamen. Ik heb in het veldwerk veel gebruikgemaakt van contacten in de wijk die ik opdeed met vrijwilligerswerk. Twee Marokkaanse vrouwen gaf ik thuis lessen Nederlands. Bij deze twee vrouwen en hun gezinnen kwam ik een jaar lang één of twee keer in de week thuis. De grootste groep betrokkenen zijn vrouwen die deelnemen aan lessen Nederlands en Arabisch bij twee instellingen in Delfshaven: een buurthuis en een zelforganisatie. Bovendien interviewde ik vier professionals uit de wijk: maatschappelijk werk, welzijnswerk, de zelforganisatie en het buurthuis. In totaal zijn ongeveer vijftig vrouwen betrokken bij dit onderzoek, tien daarvan heb ik geïnterviewd. De rest van de vrouwen is betrokken in de groeps gesprekken (ongeveer twintig) en in de participerende observatie. Deze interviews dienden om systematisch het sociaal kapitaal van deze vrouwen in kaart te brengen en waren daarom ook semigestructureerd. De interviews duurden een tot drie uur en werden soms in etappes, dat wil zeggen in twee of drie delen afgenomen. Maar het fundament van dit onderzoek is de participerende observatie. Deze deed ik in geregelde (taallessen en huisbezoeken) en incidentele activiteiten (bijvoorbeeld uitstapjes). De gebruikte open methoden waren noodzakelijk om mechanismen van sociaal kapitaal op het spoor te komen. Bovendien bleek al gauw dat deze aanpak nodig was gezien de onderzoeksgroep. Het deelnemen aan activiteiten met deze vrouwen en bezoek aan hun huis en kennismaking met familie gaf me een zeldzame toegang tot deze groep die in veel onderzoek als 'notoir moeilijk bereikbaar' wordt aangeduid. Mijn participatie in de taallessen maakte dat ik op verschillende manieren al contact had met de vrouwen en dat er een zekere vertrouwensband kon ontstaan.

De positie van de onderzoeker

Het expliciet positioneren van mijzelf als onderzoeker en het analyseren van de invloed die daarvan uitgaat op het onderzoek is in lijn met ontwikkelingen in kennistheorie, waaronder die van Donna Haraway (1991). Zij stelt in haar klassieke werk *Situated knowledges* (1991: 196), dat de 'enige manier om een omvattender visie te vinden, is om ergens, op een specifieke plaats, te zijn'. *Accountability*, het dragen en afleggen van verantwoordelijkheid voor de eigen visie, is in het denken van Haraway een kernconcept. Door het positioneren en analyseren van de eigen positie kan de onderzoeker voorkomen dat het lijkt alsof een alwetende verteller verslag doet van het onderzoek. Haraway noemt dit de *God trick*: het maken van objectieve kennisclaims zonder *accountability*. Om bij te dragen aan *accountability* moet de positionering van de onderzoeker worden ingebed in praktijken en niet alleen een opsomming van kenmerken zijn (vergelijk Wekker, 1996).

Ik, de onderzoeker die het onderzoek heeft gedaan en dit verslag heeft gemaakt, hoor bij de dominante groep in de Nederlandse samenleving, zijnde de autochtone middenklasse. Ik ben een vrouw, geboren in Nederland uit Nederlandse middenklasse ouders. Ik ben wit en ervaar de voordelen van het wit en 'autochtoon' zijn in Nederland. Toen ik

in Delfshaven Rotterdam verhuisde van mijn studentenwoning naar een complex van sociale woningbouw, kon ik rekenen op een vriendelijke verwelkoming van mijn (deels allochtone) burens, omdat er 'eindelijk weer een net iemand' kwam wonen. Mijn etnische positie wordt niet aangevallen, er wordt nooit van mij verwacht dat ik contact maak met mensen die erg anders zijn dan ik, die anders ruiken en anders praten, zoals van Marokkaanse vrouwen wel wordt verwacht. De etnische homogeniteit van mijn sociale netwerk en de geslotenheid van het sociaal kapitaal daarbinnen worden nooit geproblematiseerd. Ik heb veel sociaal kapitaal omdat ik deel kan uitmaken van netwerken met mensen met veel cultureel en economisch kapitaal waarop ik aanspraak kan doen. Als ik een formulier moet invullen en ik niet alle vragen begrijp, zijn er verschillende mensen in mijn netwerk wie ik dat kan vragen. Ik word nooit bezocht door gemeentelijke diensten die zich zorgen maken over mijn positie, autonomie en 'aansluiting met de Nederlandse samenleving'. Mijn opleiding en klassenpositie zorgen ervoor dat ik, bijvoorbeeld bij instanties, snel serieus wordt genomen. Mijn gedrag als voltijds werkende vrouw wordt in beleid en politiek als voorbeeld geschetst en als (gender)norm gesteld (in ieder geval zolang ik geen kinderen heb). Ik hoef mijn gedrag niet aan te passen om in dit dominante beeld te passen. Mij wordt nooit gevraagd te spreken voor mijn hele etnische groep (zie Wekker, 1998: 45).

Maar wel word ik vaak in informele en formele gesprekken geconfronteerd met stereotype beelden over vrouwen. Verwacht wordt dan dat ik mij als lid van die gendercategorie verweer en in verzet kom. In de academische wereld waar ik werk geldt als regel: hoe hoger de functies, hoe meer mannen. Mijn genderpositie en ongelijkheid ten opzichte van mannen hebben ervoor gezorgd dat ik geïnteresseerd raakte in feministische theorie en onderzoek naar sociale ongelijkheid. Ik maak mij zorgen over het gepolariseerde debat in Nederland over migratie en integratie en wilde daarom onderzoek doen naar een groep die onderwerp van debat is, maar nauwelijks een stem heeft, hoewel de ironie niet te ontkennen is dat dit onderzoek over deze vrouwen door een 'witte' seculiere jonge vrouw gedaan is. Ik kies voor een genderperspectief, waarin ik probeer zo veel als ik kan recht te doen aan verschillende vormen van ongelijkheid.

Angst, wantrouwen en opzien: relatie met betrokkenen

Dat Marokkaanse vrouwen voor onderzoek 'moeilijk bereikbaar' zijn (zie Van den Berg, 2007 voor een uitvoerige uitleg) heeft verschillende redenen. Ten eerste is er de beperkte autonomie van de vrouwen. Zij voelen zich niet vrij genoeg om met mij te praten en verwijzen soms naar familie of hun man. Ten tweede geldt voor de groep vrouwen in dit onderzoek dat ze bang zijn dat ze mij niet goed genoeg te woord kunnen staan gezien hun beperkte beheersing van de Nederlandse taal. Dat bleek bijvoorbeeld toen ik voor het eerst vrouwen uit de taalles vroeg met mij te praten voor mijn boek. Uit de veldwerkaantekeningen:

'Zij (twee Marokkaanse vrouwen) durven ook niet, kijken alleen elkaar aan, ontwijken de vraag en zeggen uiteindelijk met rode wangen: "ik ben bang dat ik niet goed Nederlands praat en jij niet begrijpt. Ik durf niet".'

Een derde reden is de angst dat deelname aan het onderzoek gevaar met zich meebrengt voor bijvoorbeeld de uitkering. Verschillende vrouwen zijn afhankelijk van instanties en uitkeringen. Zij zijn gewend om gecontroleerd te worden en daarom vaak bezoek te krijgen van gemeentelijke ambtenaren. Omdat de uitleg over mijn onderzoek niet altijd volledig werd begrepen, associeerden de vrouwen mij en mijn onderzoek snel met beleid en regelgeving. Een voorbeeld hiervan is dat mij bij een van de groepen waaraan ik deelnam na maanden nog regelmatig werd gevraagd of ik echt geen informatie zou doorgeven aan de gemeente of de sociale dienst.

De vierde en heel belangrijke reden is het besef van de vrouwen over hoe het publieke debat over hen wordt gevoerd. Ze zijn zich zeer bewust van de stereotype beelden die van Marokkaanse vrouwen vaak worden geschetst als onderdrukte, laagopgeleide vrouwen (om een aantal classificaties te noemen). Bij de vrouwen met wie ik het veldwerk kon doen, merkte ik al gauw op dat zij voortdurend wilden benadrukken dat het ook bij hen 'allemaal verschillend' is en dat het bij 'ons' toch net zo als bij 'hen' is (vandaar de titel van mijn boek: *'Dat is bij jullie toch ook zo?'*). Mij werd niet zelden verantwoordelijkheid toegedicht voor de manier waarop het debat wordt gevoerd. Ik als onderzoeker kon, vooral als ik onvoldoende tijd had gehad mijn bedoelingen uit te leggen, gauw als 'een van hen', dat wil zeggen van politici en beleidsmakers worden gezien. Dat bemoeilijkt mijn onderzoek zeer en ik vermoed dat de polarisering van het debat bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 een invloed heeft gehad op de toegang die ik kreeg. Zo kon ik bij een groep vrouwen, waar ik geïntroduceerd zou worden door een voor mij bekende docent, rekenen op veel agressie toen ik mij daar de eerste keer voorstelde. Uit mijn veldwerkaantekeningen:

'Mariska, de docent, introduceert mij. Ze legt uit dat ze mij al langer kent en dat ik al in andere taallessen mee help. Ik leg uit dat ik een boek wil schrijven over hun levens, over hun familie en hoe ze hier wonen. Een van de vrouwen zegt: "ah, dus het is een soort interview? Is dat het, een interview?" De vrouwen worden heel erg boos. Ze kijken mij niet meer aan en wuiven me weg. Ze richten zich tot de docent: "Nee hoor, Mariska, deze is niet nodig, echt niet Mariska." "Zij komen altijd aan de deur, zij kloppen voor mij, zij vragen van alles, ik wil niet, echt niet." "Ik zie toch ook op de tv over Marokkaanse vrouwen. Zij praten over problemen, over ons de hele tijd, ze praten, ze praten". "Zij praten dat wij zijn vies, dat wij zijn slecht, dat onze kinderen en mannen zijn slecht". "Zij vragen of ik wil voor interview, ze vragen: wanneer jij hier gekomen? Welke problemen?" "Waarom zij willen altijd praten over onze problemen? Ik wil niet deze doen, echt niet, Mariska!''

In dit incident valt op hoe ik word geassocieerd met slechte verhalen over Marokkaanse vrouwen op televisie en met andere onderzoekers die vragen hebben gesteld. Ik hoor bij de categorie 'zij' en daarom willen zij niet met mij praten. Gelukkig was dit een incident en heb ik op andere plaatsen kunnen rekenen op gastvrije ontvangsten. Toch is de invloed van het debat en de inmenging in de levens van de vrouwen door beleid op de mogelijkheid om onderzoek te doen, groot geweest. Mijn sociale positie, in dit geval vooral mijn etnische en klassenpositie werden geassocieerd met voor hen bedreigende ontwikkelin-

gen. Als 'witte' 'middenklasse'-onderzoeker heb ik dus een bepaalde, specifieke, kennis geproduceerd. De vrouwen verantwoordden zich ten opzichte van mij, doen hun beklag over ontwikkelingen en zijn bang dat ik hun 'verklik'.

Maar deze negatieve associaties met mijn positie en de gevolgen daarvan voor hun gedrag in relatie tot mij waren niet de enige. Mijn sociale positie zorgde er in andere gevallen voor dat ik juist wél vertrouwd werd. Zo stelde een vrouw die ik interviewde:

'Als jij zegt beloven, ik geloof jou. Bij jou beloven is blijft beloven. Ik weet dat van Nederlandse mensen. Ik had dit niet gezegd bij een Marokkaan, maar bij jou geloof ik wel. Bij een Marokkaan zou ik bang zijn dat mensen gaan praten. Maar bij jou ik geloof: beloven is blijven beloven.'

Omdat roddel (zie Van den Berg, 2007) en controle in de eigen groep soms fors zijn, kan een buitenstaander juist een ruimte bieden om een verhaal te vertellen in vertrouwen. Bovendien blijkt dan al gauw dat ik niet zomaar een buitenstaander ben, maar een 'Nederlandse vrouw'. Betrokkenen in dit onderzoek gebruiken niet zelden zelf monolithische essentialistische categorieën voor 'Nederlanders'. Ik word, omdat ik een 'witte' Nederlander ben, geassocieerd met beleid, de sociale dienst en racisme. Maar omdat ik een 'witte' Nederlander ben, word ik ook geassocieerd met welvaart, intelligentie en vertrouwen. Mijn sociale positie wordt dan geïdealiseerd. Deze kanten en eigenschappen van de categorieën stellen de vrouwen vaak boven hen, dus boven Marokkaanse vrouwen, op een hiërarchische manier. De betekenis die gegeven wordt aan een categorie als 'moslims' en 'Marokkaans' of 'Nederlands' en 'autochtoon' wordt vaak overgenomen door de *subordinate* en in dit geval Marokkaanse vrouwen zelf. Deze is daarmee zeer hegemonisch. Hoe in het publieke debat wordt gesproken over Marokkaanse vrouwen in tegenstelling tot autochtonen heeft invloed op de zelfperceptie van de vrouwen in dit onderzoek. Op basis van mijn genderpositie echter, kon juist gemeenschappelijkheid als vrouwen benadrukt worden en vertrouwen groeien. Een voorbeeld hiervan is hoe een vrouw bij wie ik veel thuiskwam zich bemoeide met mijn relatie en mij de raad gaf dat ik op moest passen dat ik niet zwanger zou worden voordat ik zou trouwen.

Vertrouwen en mijn bereidheid relaties met Marokkaanse vrouwen aan te gaan waren cruciaal in dit onderzoek om bovenstaande redenen (vergelijk ook Reinharz, 1992). Juist omdat zij zo weinig worden gehoord en ze zich wel besproken en gecontroleerd voelen. Om het vertrouwen van de vrouwen goed te bewaren was het heel belangrijk dat ik geen uitspraken deed over vrouwen bij andere vrouwen en zo deel ging uitmaken van roddel. Een goede methode bleek al gauw om gemeenschappelijkheden te benadrukken en over mijzelf te vertellen. Dit wordt in methodologie ook wel *self disclosure* genoemd (Reinharz, 1992). Het benadrukken van gemeenschappelijkheden, bijvoorbeeld door te vertellen over mijn ouders en zusjes, over de energierekening die ook bij mij hoog was en dat ook ik in een appartement in een portiek van de woningbouwcorporatie woon, kan gezien worden als *downplaying* van *status differences* (Reinharz, 1992), zodat betere uitwisseling mogelijk was. Interviews hadden zo meer het karakter van een dialoog.

Problemen of verdriet dat besproken werd in de interviews kon door mij moeilijk alleen beantwoord worden door alleen ‘uhum’ en ‘o ja?’ (vergelijk Reinhartz, 1992), tenminste in de relatie die ik inmiddels met mijn respondenten had. Vaak reageerde ik op zulke momenten dan ook validerend (bijvoorbeeld met ‘o, wat erg’, ‘wat leuk!’ of ‘ben je daar erg verdrietig over?’) om daarna weer tot het interview terug te keren. Bovendien leverden crisissituaties uit het verleden of heden vaak vertellingen op die iets zeggen over sociaal kapitaal. Bij overlijden, ziekte of ongeluk doen sociale relaties ertoe. Als ik omwille van objectiviteit niet had gereageerd, waren sommige verhalen snel beëindigd en was deze informatie niet gedeeld.

Het helpen van vrouwen is nog een stap verder. In verschillende situaties, in de lessen of bij de vrouwen thuis werd mijn hulp gevraagd voor zaken als de belastingaangifte, brieven van de gemeente, ziekte, geldproblemen en zelfs, al heb ik geen kinderen, opvoedingstips (‘hoe deed jouw moeder dat?’). Met andere woorden: ik maakte deel uit van hun potentieel aan hulpbronnen in hun sociale netwerk. Ik ben regelmatig ingegaan op hulpvragen en werd daarmee onderdeel van het sociaal kapitaal van de vrouwen. Dit had als belangrijk voordeel wederom het vertrouwen en toegang die erdoor geboden werd.

Tot besluit

Hoewel het weinig voorkomt in regulier sociaalwetenschappelijk onderzoek dat onderzoekers zich duidelijk maatschappelijk en cultureel positioneren, hoop ik dat ik de relevantie hiervan voor de interpretatie van resultaten heb laten zien. De manier waarop de vrouwen in mijn onderzoek zich uitlieten, is niet los te zien van mijn sociale positie en wat die voor hen symboliseert. Nog los hiervan bleek mijn sociale positie al van invloed te zijn op de toegang tot de onderzoeksgroep en de benodigde methodologische strategieën. Juist in kwalitatief onderzoek als het mijne doet een duidelijke reflectie op de eigen positie ertoe. Zeker in een veld vol polemieken mogen onderzoekers niet spelen voor alwetende verteller.

Noot

Delen van dit artikel komen uit het volledige onderzoeksrapport, uitgegeven bij Uitgeverij Aksant (zie literatuurlijst).

Literatuur

Berg, M. van den. (2007). *‘Dat is bij jullie toch ook zo?’ Gender, etniciteit en klasse in het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen*. Amsterdam: Aksant.

Haraway, D. (1991). Situated Knowledges. In: *Simians, Cyborgs and Women. The Reinvention of Nature*. London: Free Association Books, 183-202.

Reinhartz, S. (1992). *Feminist Methods in Social Research*. Oxford: Oxford University Press.

Wekker, G. (1996). Praten in het donker. Reflecties op de praktijk van het weten in Nederlandse vrouwenstudies. In: Wekker en Braidotti (eds.), *Praten in het donker. Multiculturalisme en anti-racisme in feministisch perspectief*. Kampen: Kok Agora.

Wekker, G. (1998). Gender, identiteitsvorming en multiculturalisme. Notities over de Nederlandse multiculturele samenleving. In: K. Geuijen (red.). *Multiculturalisme*. Utrecht: Lemma.